

קדמה מזרחה – על מערכת כיווני רוחות השמים במצרים ובישראל

פתיחה

בפרשת תרומה מובאות הנחיות מדויקות לבניית המשכן וכליו. בין ההנחיות האלה נזכרת גם התייחסות לכיוונים שבהם יש להקימו, לכיוון הפתח ולמיקום הנחת כל אחד מכלי המשכן. הכתוב משתמש בלשון ברורה ומפורטת כדי למנוע עמימות, וזו לשונו: "ועשית את הקרשים... לפאת נגבה תימנה" (שמות כ"ו, יח); "ורחב החצר לפאת קדמה מזרחה חמשים אמה" (שם כ"ז, יג) ועוד. הקורא את ההנחיות אינו יכול שלא להבחין בכפילות הלשון הנראית במבט ראשון מיותרת. לפיכך יש לשאול, מה ראה הכתוב לנסח את הדברים באופן הזה – האם לא היה די בהצגת הכיוון בשמו האחד, המובהק, כפי שהדברים מופיעים בספר בראשית: "ופרצת ימה וקדמה וצפנה ונגבה" (כ"ח, יד)? האם אין אנו יודעים שקדמה הוא מזרח ותימן הוא נגב?

שמות כיווני רוחות השמים במקרא

בטרם נענה על שאלה זו, מן הראוי להציג את שמות כיווני רוחות השמים כפי שנהגו בתקופת המקרא.

בתקופות הקדומות הכיוון המרכזי שאליו התייחסו שאר רוחות השמים היה המזרח, שכן בכיוון זה זרחה השמש, שהיא הגוף השמימי הבולט ביותר, ועל פיה נקבעו כיווני שאר הרוחות. לכוכב הצפון הידוע היום במחוזותינו לא הייתה, ככל הנראה, חשיבות ויעילותו הייתה מוגבלת ללילות בהירים בלבד, שכן במהלך היום או בלילות מעוננים לא ניתן לראותו. מיותר לציין שהמצפן אף הוא טרם בא לעולם. גם במפות העתיקות המוכרות כמו מפת מידבא מהתקופה הביזנטית, שהתגלתה במידבא שבעבר הירדן המזרחי, הכיוון המרכזי היה המזרח, בניגוד למפות בנות ימינו המכוונות צפונה. המילה הלועזית 'אוריינטציה' שמשמעותה התמצאות, מקורה במילה 'אוריינט' שפירושה מזרח. הכיוון שאליו פנה האדם ברצותו לראות את זריחת השמש נקרא גם מזרח וגם קדמה שכן בכיוון זה מתגלה השמש לראשונה מוקדם בבוקר. הופעת השמש

* ברצוני להודות לפרופ' יואל אליצור שסייע בידי בהבנת המונחים המצריים.

במזרח **קודמת** להופעתה בשאר כיווני רוחות השמים. ים המלח נקרא "הים הקדמוני" (זכריה י"ד, ח), מכיוון שמקומו במזרח ארץ ישראל. המונח 'קדמה' מופיע גם בתעודות מארי, עיר ששכנה על גדת הפרת, שם מופיעות המילים 'אקדמתום' (aqdamātum) ו'אחרתום' (aḥarātum) לציון שני עברי הפרת,¹ דהיינו קדם ואחור – מזרח ומערב. כשאדם עמד כשפניו אל השמש, הרי שמאחוריו היה הים, הוא הים התיכון, הוא "הים האחרון" (דברים ל"ד, ב), ולכן הכיוון המכונה בימינו מערב² כונה 'ימה' או 'אחור': "הן **קדם** אהלך ואיננו **ואחור** ולא אבין לו" (איוב כ"ג, ח). כשאדם עומד ופניו מול השמש בזמן הזריחה, הרי שיד ימינו פונה דרומה ושמאלו כלפי צפון. משום כך צד דרום נקרא בלשון המקרא 'תימן' או 'ימין', ואילו הצפון נקרא 'שמאל': "עד חובה אשר משמאל לדמשק" (בראשית י"ד, טו). כינוי רווח נוסף במקרא לדרום הוא 'נגב', ויש להניח שהוא נובע מכך שהדרום בארץ ישראל הוא יבש. בלשון הרמב"ן: "בהיותו נגוב מפני החום" (רמב"ן שמות כ"ו, ח).³

צמדי מילים

תיאור כיווני רוחות השמים: "ימה וקדמה וצפנה ונגבה" מופיעים כבר בספר בראשית (כ"ח, יד), וכן במקומות רבים במקרא. עם זאת, כאמור, בתיאורי המשכן מופיעים לראשונה צמדי מילים שאותם לא הכרנו קודם: "נגבה תימנה" (שמות כ"ו, יח); "נגב תימנה" (שם כ"ז, ט); "קדמה מזרחה" (שם כ"ז, יג; ל"ח, יג). גם בספר במדבר בתיאור מחנה בני ישראל ובתיאור גבולות הארץ מופיע הצירוף: "קדמה מזרחה" (ב', ג; ל"ד, טו). צירופים אלו כמעט שאינם נמצאים בספרי המקרא האחרים פרט למקום אחד ביהושע בתיאור נחלת זבולון (י"ט, יב-יג) שבו מופיע הצירוף "קדמה מזרחה", ולכמה מקומות בספר יחזקאל בתיאורי המקדש העתידי (כ"א, ב; מ"ז, יט; מ"ח, כח), שבהם מופיע הצירוף "תימנה נגבה" או "נגב תימנה".

מדוע מופיע צירוף מעין זה דווקא בכיוונים דרום ומזרח? ומדוע צירוף זה מופיע דווקא החל מתיאור בניית המשכן בספר שמות?

1. W. von Soden, 'Zum akkadischen Wörterbuch 31-40', *Orientalia* 18, 1949, pp. 391-392; J. Lewy, 'Studies in the Historic Geography of the Ancient Near East', *Orientalia* 21, 1952, pp. 416-417.
2. המילה 'מערב' מופיעה גם בתנ"ך, בעיקר בספרים מסוף תקופת המלוכה ושיבת ציון. ראו למשל: דניאל ח', ה; דה"א ז', כח; תהילים ק"ז, ג; ישעיהו מ"ה, ו.
3. ראו גם את פירושו של ראב"ע לפסוק: "ויסע אברם הלך ונסוע הנגבה" (בראשית י"ב, ט). לדברי ראב"ע, 'נגב' בארמית פירושו יובש, כפי שתרגם אונקלוס את המילים "חרבו המים" (בראשית ח', יג) – 'נגבו מיא'. הדרום נקרא אפוא 'נגב', "כי צד דרום חם. ומרוב החום ייבש".

השפעת מצרים⁴

צירוף שני המושגים: קדמה-מזרחה ונגבה-תימנה מראה, כי ייתכן מצב שבו 'קדמה' לא יהיה מזרח ו'תימן' לא יהיה נגב. כיצד ייתכן הדבר? הדעת נותנת כי בתיאורי המשכן היה צורך להתמודד עם השפעת מערכת המונחים המצרית. תפיסת רוחות השמים במצרים הייתה שונה מהתפיסה של ארץ ישראל ושכנותיה. הכיוון המרכזי שאליו התייחסו המצרים היה הדרום. זאת מכיוון שמקור החיים העיקרי של מצרים היה הנילוס. "מצרים היא מתנת הנילוס" כתב הרודוטוס, ההיסטוריון היווני בן המאה החמישית לפנה"ס. מקורות הנילוס נמצאים בדרום, והגאות של הנילוס נחשבה לאירוע החשוב ביותר בכל שנה, שכן ללא גאות הנהר, לא הייתה יכולת להשקות את השדות. ציר התנועה העיקרי של מצרים היה לאורך הנילוס בכיוון צפון דרום, בעוד שממזרח וממערב היו מדבריות שאליהם מיעטו להגיע. ראוי לציין שבמצרית יש פעלים שונים לתנועה צפונה (ḥdi) ולתנועה דרומה (ḥnt); התנועה צפונה היא עם הזרם, והתנועה דרומה היא נגדו. בתבליט של סתי הראשון, מלך מצרים מראשית המאה השלוש עשרה לפנה"ס, המתאר את הדרך בצפון סיני, הדרום מופיע למעלה. אחת המפות העתיקות ביותר בעולם היא מפת אזור מכרות הזהב במדבר המזרחי של מצרים במרכז מצרים, באזור המכונה 'ואדי אל-חַמַּמַּת' (הוואדי של המרחצאות). גם במפה זו, המתוארכת לאמצע המאה השתים עשרה לפנה"ס (תקופת הממלכה החדשה במצרים), הדרום נמצא למעלה והצפון למטה.⁵

הפונה כלפי דרום יד ימינו פונה לכיוון מערב, ואכן המילה המצרית imnty⁶ משמשת הן לציון יד ימין והן למילה שפירושה 'מערבי', כפי שהמילה ימין בעברית מקראית משמשת הן ליד ימין והן כציון לכיוון דרום. גם המילה 'מזרחי' מצוינת ב-ḥi3bty⁷, כפי שמציינים במצרית את יד שמאל.⁸

4. על הרעיון שאין זהות בין קדם למזרח בתרבות המצרית עמד כבר פוזנר במאמרו: G. Posener, 'Sur l'orientation et l'ordre des points cardinaux chez les Egyptiens – Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen', *Philologisch-Historische Klasse* 2, 1965, pp. 69-78. וכן ראו: מ' הראל, 'קדמה' – דרומה או מזרחה?', **מדע** כה 1, תשמ"א, עמ' 9-11.

5. J.A. Harrell and V.M. Brown, 'The world's oldest surviving geological map – the 1150 BC Turin papyrus from Egypt', *Journal of Geology* 100, 1992, pp. 3-18.

6.

7.

8. על כך ראו: A. Gardiner, *Egyptian Grammar*, Oxford 1927, p. 502; R.O. Faulkner, *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*, Oxford 1986, pp. 8, 21; 'משמעותם', **ד' טלשיר**, עמ' 8, 21.

מכאן יש להסיק שהכיוון המרכזי במצרים היה הדרום, ולא המזרח כפי שהיה מקובל באזור ארץ ישראל, ולכן מי שפניו דרומה יד ימין שלו פונה למערב ושמאלו למזרח.

נשוב אפוא לצמדי המילים המוזכרים בפרשת המשכן. יש להניח שמחשש לאי־הבנה ולבלבול בין מערכת המונחים המצרית למערכת המונחים הארץ ישראלית עלולה המילה 'קדמה' להתפרש כדרום, והמילה 'תימן' יכולה הייתה להתפרש בטעות כמערב. אם התורה הייתה כותבת 'נגבה' (אזור מנוגב ממים, דהיינו יבש) בלבד, לא יכול היה מי שהושפע ממערכת כיווני השמים המצרית לחשוב שכוונת הכתוב היא לדרום, שכן דווקא שם היה מקור החיים של המצרים. נמצא אפוא שהיה צורך להשתמש במערכת מושגים כפולה כדי למנוע אי־הבנות: 'תימנה' הוא נגבה ולא מערב, 'קדמה' הוא מזרח ולא דרום. בספרים אחרים שבהם מערכת המושגים הארץ ישראלית השתרשה, לא היה צורך במערכת המונחים הכפולה, פרט לשני מקומות חריגים שצוינו למעלה.⁹

על רוח הקדים במכת הארבה

על רקע הדברים שהובאו עד כה באה על פתרונה שאלה מרכזית העולה מתיאור מכת הארבה. בתיאור מכה זו כתוב: "וה' נהג רוח קדים בארץ כל היום ההוא וכל הלילה הפקר היה ורוח הקדים נשא את הארבה" (שמות י', יג). מהי רוח קדים? רש"י כותב שרוח קדים היא רוח מזרחית. אבן עזרא מסביר אף הוא כדברי רש"י ומוסיף: "ונקרא קדים בעבור שהוא נקדם בפאות, כי משם תחל השמש לזרוח". לדבריו, 'קדים' בא מלשון קדם או מוקדם, שכן בכיוון זה רואים לראשונה את השמש.

פרשנות זו אינה תואמת את המציאות המוכרת לנו. ידוע היום שהארבה מקורו בסודן שמדרום למצרים. רוח מזרחית אינה יכולה להביא את הארבה למצרים הנמצאת מצפון לסודן. רק רוח דרומית יכולה להביא את הארבה למצרים.

על רקע הבנתנו המחודשת שבמצרים קדמה הוא דרום, ניתן להבין את הפסוק באופן שונה. רוח קדים במצרים היא רוח דרומית השכיחה באביב במצרים, והיא ככל הנראה הייתה זו שהביאה את הארבה למצרים.

היחסית של השמות לרוחות השמים, בתוך: 'בן־טולילה (עורך), **שי להדסה – מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים (אשל באר שבע ה)**, באר שבע תשנ"ז, עמ' 1-14. אני מודה לפרופ' יואל אליצור שהפנה אותי למאמר זה.

9. אין לנו הסבר מדוע דווקא בתיאור נחלת זבולון מופיעה הכפילות הלשונית, אולם ייתכן שהכפילות המופיעה בתיאורי מקדש יחזקאל נועדה לקשור בין תיאורי המקדש העתידי האידיאלי ובין תיאורי המשכן בציווי ה', בניגוד למקדש שלמה שבו אין ציווי מפורש כיצד לבנות.

פרשת השליו

הבנה מחודשת זו מסייעת לנו להבין פרשה נוספת בתורה, היא פרשת השליו. השליו מוזכר בשני מקומות בתורה (שמות ט"ז, יג; במדבר י"א, לא-לד). בשני האירועים הגיע השליו בחודש השני. מקומו של האירוע השני מכונה 'קברות התאוה', בשל מותם של רבים מאוכלי השליו שהתאוה תאוה גדולה ואכלו ככל הנראה את השליו בעודם חיים.

באירוע השני נאמר "ורוח נסע מאת ה' ויגז שליו מן הים" (במדבר י"א, לא). מהו אותו ים? האם הכוונה לים התיכון שאותו נוהגים השליו לחצות בסתיו בדרום מאירופה לעבר חופי אפריקה וצפון סיני? האם אלה הם אותם השליו שמסעם מתחיל בלילה ומסתיים כבר עם בוקר?

לכאורה נראה שהכוונה היא אכן לים התיכון ולשליו שזה עתה תיארונו, אולם שליו אלה מגיעים כאמור בבוקר, ואז גם צדים אותם בזמן שהם תשושים מהמסע הארוך,¹⁰ בעוד שהשליו המוזכר בתורה בספר שמות הגיע בשעות הערב. ועוד, מקום לכידת השליו היה על חוף הים, אולם שחזור מסע בני ישראל במדבר מצביע על כך שהם היו דווקא רחוקים מהים, כדברי הכתוב: "ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים" (שמות י"ג, יז). בעיה נוספת היא, שנדידת השליו מתרחשת בסתיו, ואילו אירועי השליו שעליהם אנו קוראים בתורה התרחשו בחודש השני הוא חודש אייר.¹¹

נדמה שפתרון לבעיות שהועלו כאן מצוי בפירושו של רבי עובדיה ספורנו על המילים "ויגז שליו מן הים" (במדבר י"א, לא), וזו לשונו: "מים סוף שהיה דרומי להם, וזה כי עברו השליו את הים מקצות הדרום". שלא כמו שמקובל לחשוב, הים המוזכר איננו הים התיכון הנמצא מצפון לאפריקה אלא הים הדרומי, שהוא ככל הנראה הים המכונה בימינו ים סוף. מה הביא את רבי עובדיה ספורנו לחדש חידוש זה ועל מה ביסס את פירושו? ספורנו אינו מסביר זאת, אך הדעת נותנת שהוא מסתמך על הפסוק בתהילים על אודות השליו: "יסע קדים בשמים וינהג בעזו תימן" (ע"ח, כו). מפסוק זה ניתן ללמוד שני דברים: האחד, שהרוח שהביאה את השליו באה מתימן והייתה לפיכך רוח דרומית; והשני, שקדים משמעותו לעתים **דרום** ולא מזרח.¹² אם אכן כך, הרי

10. ידוע שתושבי מצרים היו רגילים לשים רשתות וללכוד מיליוני שליו בכל עונה. כך למשל בשנת 1920 ייצאו תושבי מצרים יותר משלושה מיליון שליו לאירופה (ע' פז, ערך 'שלו', **החי והצומח של ארץ ישראל – אנציקלופדיה שימושית מאוירת** 6, תל אביב 1986, עמ' 180-181).

11. שם.

12. פרשני המקרא המסורתיים כמו רד"ק ואבן עזרא ניסו לפתור את הסתירה לכאורה בין 'תימן' שמשמעותו דרום ל'קדים' שמשמעותו מזרח בכך שהרוח באה מדרום-מזרח. עמוס חכם (**ספר תהילים עם פירוש דעת מקרא** ב, ירושלים תשס"ז, עמ' מט) מתפתל בפירושו וכותב: "תימן מקביל אל קדים ושניהם פְנויים לרוח העזה המכונה בפי העם 'חמסין' הבאה ממזרח וסובבת אל תימן, אל דרום" (ראו גם בפירושו של מ"ד קסוטו לשמות י', יג).

שאינן מדובר בנדידה בסתיו מאירופה אלא בנדידה חזרה מאפריקה צפונה לכיוון אירופה. נדידה זו אכן מתרחשת באביב, ואינן היא מוגבלת דווקא לשעות הבוקר.¹³ נראה אם כן שחשיפת הרקע התרבותי והגאוגרפי של התקופה מלמדת על השפעה משמעותית של מערכת המושגים המצרית בתנ"ך, והדבר בולט בספר שמות, הספוג בצורה נרחבת במונחים שמקורם בתרבות המצרית. הבנה זו מאפשרת לסלול דרך חדשה בהבנת סוגיות נוספות.

13. תופעה מעניינת היא, שבשר השליו בתקופת הנדידה באביב עלול להיות רעיל. על כך כבר העידו אריסטו היווני ופליניוס הרומאי. הדבר ידוע גם ברפואה המודרנית, ואף שם יוחד להרעלה זו: coturnism על שמו של השליו הקרוי בלטינית: Coturnix. אין יודעים עד היום מה מקור ההרעלה הפוגעת בעיקר בשרירי הגוף, אך ידוע שהיא מתרחשת רק בעקבות אכילתו בעת נדידת האביב ואף פעם לא בסתיו. ייתכן שבמהלך היותו של השליו באפריקה במהלך החורף הוא אוכל דברים מסוימים הגורמים לבשרו להיות רעיל. על תופעה זו ראו: פז (לעיל, הערה 10); I. Korkmaz et al., 'Quail Consumption Can Be Harmful', *The Journal of Emergency Medicine* 41 5, 2011, pp. 499-502; D.C. Lewis et al., 'Coturnism: Human Poisoning by European Migratory Quail', *Journal of Cultural Geography* 7 2, 1987, pp. 51-65.